

Gabriela WCISŁO

(Opole)

GRECKA MYŚL FILOZOFICZNA W UTWORACH SALWIANA Z MARSYLII

Salwian z Marsylii, pisarz chrześcijański późnego antyku, urodził się ok. 400 r. we wschodniej Galii (w Trewirze albo Kolonii), nazywaną przez niego „ziemią ojczystą” (*solum patrium*)¹. Otrzymał gruntowne wykształcenie retoryczne i prawnicze. Po krótkotrwałym małżeństwie z poganką Palladią wstąpił do klasztoru na wyspie Lerinum. Tam otrzymał święcenia kapłańskie. Wkrótce jednak opuścił klasztor i został przełożonym gminy chrześcijańskiej w Marsylii, gdzie zmarł ok. 480 r.

Zachowało się dziewięć listów i dwa dzieła Salwiana: *Ad ecclesiam sive adversus avaritiam* (*Do Kościoła, czyli przeciw chciwości* – w czterech księgach) i *De gubernatione Dei* (*O opatrności Bożej* – w ośmiu księgach)². Wiemy, że napisał więcej utworów, które jednak nie przetrwały do naszych czasów. Gennadiusz z Marsylii, współczesny Salwianowi historyk literatury, napisał³:

Salvianus apud Massiliam presbyter, humana et divina literatura instructus et, ut absque invidia loquar, magister episcoporum, scripsit scholastico et aperto sermone multa, ex quibus ista legi: *de virginitatis bono ad Marcellum*, lib. III; *adversus avaritiam*, lib. IV; *de presenti iudicio*, lib. V; de eorum [i.e. episcoporum] pro(o)emio satisfactionis *ad Salonium episcopum*, lib. I; *expositionis extremae*

¹ Salvianus, *De gubernatione Dei* VI, 72 (dalej: *De gub.*).

² H. Lietzmann, *Salvianus*, [w:] *RE* XIII (1910), szp. 2017–2018. Zob. też J. Mantke, *Salvianus*, [w:] *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 1982, s. 406–407; M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska. Okres Cesarstwa. Autorzy chrześcijańscy*, Warszawa 1994, s. 248–252.

³ Gennadius, *De viris illustribus* 67. Por. J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 351–352, s. v. *Salwian z Marsylii*. Por. też B. Czaplą, *Gennadius als Literaturhistoriker*, „Kirchengeschichtliche Studien” 4/1 (1983), s. 138.

partis Ecclesiastis ad Claudium episcopum Viennensem, lib. I; in morem Graecorum *de principio Genesis usque ad conditionem hominis*, compositum versu quasi Exameron, lib. I; homilias ad episcopos factas multas; *sacramentorum* vero quantas non recorder. Vivit usque hodie in senectute bona.

(Salwian z Marsylii, kapłan biegły w literaturze świeckiej, w *Piśmie Świętym* i – żeby bez cienia zazdrości powiedzieć – mistrz biskupów, napisał wiele uczonych i jasnych utworów, spośród których przeczytałem następujące: *Do Marcella o cnocie dziewictwa*, ksiąg 3; *Przeciwko chciwości*, ksiąg 4; *O sędzie teraźniejszym*, ksiąg 5; na prośbę [biskupów] *Do biskupa Salonusza*, księga 1; *Wykład ostatniej części księgi Eklezjasty dla Klaudiusza, biskupa Vienne*, księga 1. Na wzór Greków *O początku Księgi Rodzaju aż do stworzenia człowieka* ułożył wierszem rodzaj heksameronu, księga 1; liczne homilie, głoszone do biskupów, wreszcie *O sakramentach* nie pamiętam, ile ksiąg napisał. Salwian żyje jeszcze dzisiaj, będąc w podeszłym wieku).

Salwian jest pisarzem, który tworzy na przełomie epok, czyli w dobie, gdy ciągle żywy jest spór pomiędzy pogaństwem a chrześcijaństwem. Sam wprawdzie należy do chrześcijan, ale jeszcze żyje i działa w świecie, w którym nadal kwitnie antyczna kultura pogańska, a widzenie świata jest znaczone poglądami dawnych greckich i rzymskich filozofów. Chrześcijaństwo zresztą wcale nie uwolniło się od tego klasycznego wpływu, bo niejednokrotnie u pogańskich filozofów znajdowało potwierdzenie swojego światopoglądu. Na ile te tendencje są widoczne u Salwiana? Jak głęboko w kulturze greckiej tkwi ten pisarz rzymski późnego antyku? Oto pytania, które stawiamy sobie w niniejszym artykule.

Najpierw kilka słów o kontekście historycznym działalności Salwiana. Jest to okres rozpadu Cesarstwa na Wschodnie i Zachodnie, które są już w jawnym konflikcie. Doszło do dramatu politycznego. Cesarstwo Wschodnie ze stolicą w Konstantynopolu mimo nieustannych walk utrzymało się i przetrwało do 1453 r. Natomiast Cesarstwo Zachodnie upadło. Stało się ono celem ataków różnych ludów, zwłaszcza Germanów⁴. Na ziemie położone między Dunajem a Adriatykiem najeżdżają kolejno: Wizygoci, Ostrogoci, Hunowie, Skirówie, Rugiowie, Gepidzi, Longobardowie. Symboliczną wymowę miało zajęcie i złupienie Rzymu przez Alaryka w roku 410. Wędrówka ludów spowodowała osiedlanie się obcych ludów w wielu prowincjach, a tereny na lewym brzegu Renu zajęli Germanie. Pod panowaniem cesarza pozostała jeszcze Italia i część Galii. W V w. umocniła się władza papieża⁵,

⁴ J. Vogt, *Upadek Rzymu* (tytuł niem. *Der Niedergang Roms*), tłum. A. Łukasiewicz, Warszawa 1993, s. 196, stwierdza: „przed naszymi oczami rozgrywa się wędrówka ludów, a nie tylko inwazja barbarzyńców”.

⁵ Papież Innocenty (401–417) swoimi licznymi dekretaliami umocnił zwierzchnictwo papieża. Por. J. Danielou, H. Marrou, *Historia kościoła*, Warszawa 1984, s. 300, 317–320; H. Fros, F. Sowa, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 1976, s. 285.

jest to również złoty wiek „Ojców Kościoła”. Są oni przedstawicielami momentu równowagi między doskonale przyswojonym dziedzictwem antycznym a inspiracją chrześcijańską, która osiągnęła już pełną dojrzałość. Tworzy się nowa instytucja – wspólnota klasztorna wokół biskupa⁶. Normy wspólnego życia ustalił św. Augustyn⁷. Na Zachodzie podupadła znajomość greki. Jeszcze osoby należące do klas wyższych, dzięki kształceniu domowemu umiały czytać po grecku i rozumiały dzieła helleńskich teologów⁸. Natomiast w szkołach publicznych nie nabywano już dobrej znajomości języka greckiego. Nastąpiła zatem potrzeba tłumaczenia dzieł greckich na łacinę⁹. Kościołem wstrząsają wielkie spory teologiczne, które wywołują herezje; na Wschodzie pojawia się: apolinaryzm¹⁰, nestorianizm¹¹, monofizytyzm¹²; na Zachodzie: pelagianizm¹³, pryscylianizm¹⁴. W tym czasie Cesarstwo Zachodnie powoli chyli się ku upadkowi.

Tę wielką katastrofę Rzymu współcześni Salwianowi interpretowali w różny sposób. Większość widziała w tym karę bogów pogańskich, którzy mścili się za odejście od ich kultu. Również liczni chrześcijanie szemrali przeciwko Bogu. Całe zło upatrywali w braku opatrności Bożej. Salwian w swym dziele *De gubernatione Dei* (I, 17; II, 28) odpiera ataki owych ludzi. To nie Bóg jest winien, tylko złe życie Rzymian tak bardzo odbiegające

⁶ Twórcą takich wspólnot był Paulin z Noli, ur. ok. 353 r. w Burdigali, w 390 r. przyjął chrzest, a w 394 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W Noli założył wspólnotę zakonną oraz wznosił dom pielgrzyma, ok. 410 r. otrzymał godność biskupa Noli. Por. M. Cytowska, H. Szelest, *op. cit.*, s. 183–186.

⁷ Św. Augustyn w roku 396 został biskupem Hippony. Pozostawił po sobie bogatą spuściznę, m.in. *De doctrina Christiana* (*O nauce chrześcijańskiej*), *Confessiones* (*Wyznania*), *De trinitate* (*O Trójcy Świętej*), *De civitate Dei* (*O państwie Bożym*). W swoich *Retractationes* (*Sprostowaniach*) wymienia 93 dzieła, których był autorem. Por. M. Cytowska, H. Szelest, *op. cit.*, s. 131–144.

⁸ Św. Ambroży – ojciec i doktor Kościoła, ur. między 331 a 341 r. w Trewirze. Jako urzędnik cesarski usiłował uśmierzyć spory między arianami i katolikami. W 374 r. został biskupem Mediolanu. Ambroży dążył do uniezależnienia kościoła od państwa. Pozostały po nim pisma egzegetyczne, moralno-ascetyczne, dogmatyczne, katechetyczne, mowy, listy i hymny. Więcej o nim u M. Cytowskiej, H. Szelest, *op. cit.*, s. 115–119.

⁹ Mariusz Wiktoryn (ok. 300–ok. 363 n.e.) przetłumaczył dzieła niektórych filozofów neoplatonickich. Por. M. Cytowska, H. Szelest, *op. cit.*, s. 166.

¹⁰ Apolinaryzm – herezja mająca nazwę od biskupa Laodycei Apolinarego (ok. 310–390), który podważał pełne człowieczeństwo Chrystusa. Por. G. O’Collins, E. G. Farrugia, *Zwięzły słownik teologiczny*, tłum. J. Ożóg, Kraków 1993, s. 34.

¹¹ Nestorianizm – herezja, która wzięła nazwę prawdopodobnie od Nestoriusza (zm. ok. 451 r.), głosząca, że w Chrystusie są dwie osoby: boska i ludzka. *Ibidem*, s. 158.

¹² Monofizytyzm – poglądy heretyckie przypisywane tym, którzy odmówili przyjęcia nauki soboru chalcedońskiego (z r. 451). *Ibidem*, s. 147.

¹³ Pelagianizm – herezja głosząca błędną naukę o łasce. Zapoczątkował ją Pelagiusz ok. 400 r. *Ibidem*, s. 182.

¹⁴ Pryscylianizm – herezja powstała w IV w., związana z Hiszpanem Pryscylianem, pojmowała Ojca, Syna i Ducha Świętego jako wyłącznie trzy osoby. Przyspieszyła rozwój doktryny trynitarniej. *Ibidem*, s. 202.

od nakazów ewangelii. Stara się udowodnić, że ludzie, którzy żyli poza prawdziwą wiarą (Salwian ma tu na myśli chrześcijan-heretyków) i którzy jeszcze nie poznali prawdziwego Boga, nie uważali tak, jak wiarołomni chrześcijanie, że Bóg nie troszczy się o człowieka. Chcąc wykazać swe racje, Salwian przytacza poglądy filozofów greckich.

Według Salwiana, już poganie uważali, że bogowie dbają o ludzi. Na dowód tego przypomina słowa Pitagorasa (*De gub.* I, 2):

[...] animus per omnes mundi partes commeans atque diffusus, ex quo omnia quae nascuntur animalia vitam capiunt.

(duch, który wędruje i przelewa się przez wszystkie części świata, z którego wszystko się rodzi i czerpie życie).

Salwian wspomina również, iż „Platon i wszystkie szkoły platońskie mówią o bogu, który wszystkim kieruje” (*De gub.* I, 3: „Plato et omnes platoniorum scholae moderatorem rerum omnium confitentur deum”).

Następnie przechodzi Salwian do stoików¹⁵. Obficie czerpie z ich myśli, zwłaszcza gdy pisze o opatrności Bożej. Dla stoików jedynym wszechbytem był rozum świata, który nazywali Zeusem. Teologia stoików daje się zamknąć niemal w jednym zdaniu: „Najpierw idzie Zeus, potem Phýsis, potem Heimarménê [przeznaczenie]”¹⁶. Zeus zostaje tu zrównany z przyrodą, przeznaczeniem i opatrnością. Pięknym przykładem dla wiary stoików w kierującą siłę Boga-Kosmosu jest hymn Kleantesa¹⁷, skierowany do Zeusa¹⁸:

2 Ζεῦ, φύσεως ἀρχηγέ, νόμου μέτα πάντα κυβερνῶν

[...]

4-5 ἐκ σοῦ γὰρ γένος εσμεν, ὅλοῦ μίμημα λαχόντες
μοῦνοι, ὅσα ζῶει τε καὶ ἔρπει θνήτ' ἐπὶ γαῖαν
[...]

15-16 οὐδὲ τι γίγνεται ἔργον ἐπὶ χθονὶ σοῦ δίχῃ, δαίμον,
οὔτε καθ' αἰθέριον θεῖον πόλον οὔτ' ἐνὶ πόντῳ.

(Zeusie, stwórco przyrody, sterujący wszystkim na mocy prawa, [...] z ciebie bowiem powstaliśmy, będąc obrazem i podobieństwem całości jako jedyni

¹⁵ *De gub.* I, 3: „Stoici eum gubernatoris vice intra id quod regat semper manere testantur”.

¹⁶ T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. 2, Warszawa 1959, s. 67.

¹⁷ Kleantes z Assos (331–232 p.n.e), ulubiony uczeń i następca Zenona, twórcy stoicyzmu. Jego spuścizną są pisma odnoszące się do fizyki, teologii, etyki, polityki, retoryki i dialektyki. Por. J. von Arnim, *Kleanthes*, [w:] *RE* XI (1908), szp. 558–574.

¹⁸ *Stoicorum veterum fragmenta collecta* ab Arnim, t. 1, Leipzig 1905 (wyd. 2, Stuttgartiae 1964), frg. 537; *Collectanea Alexandrina*, ed. J. U. Powell, Oxonii 1925, s. 227–231; *A Hellenistic Anthology*, sel. and ed. by N. Hopkinson, Cambridge 1988, s. 27–28 (tekst grecki) i 131–136 (komentarz do hymnu).

spośród wszystkiego, co żyje i porusza się na ziemi [...] Nic nie dzieje się bez Ciebie, Boże, na ziemi, ani też w boskich przestrzeniach niebios, ani na morzu).

Poeta-filozof powiada dalej, że wszystko na ziemi dzieje się z woli Zeusa za wyjątkiem tego, „co robią źli [ludzie] przez własną głupotę”.

Również Aratos z Soloj¹⁹ w hymnie do Zeusa wskazuje na nierozzerwalny związek ludzi z Bogiem, który jest istotą najważniejszą, siłą sprawczą całego wszechświata. Badacze *Fajnomenów* znajdują sporo wspólnego między proemium Aratosa a hymnem Kleantesa²⁰. Salwian pisze, że stoicy wierzą, iż Bóg, podobnie jak żeglarz, który nie spuszcza rąk ze steru, również nie odbiera światu swej miłości. Podobnie czyni Bóg chrześcijan (*De gub.* I, 4):

[...] ita scilicet deum nostrum ab universitate omnium rerum nec munus dignantissimae visionis avertere nec regimen providentiae suae tollere nec indulgentiam benignissimae pietatis auferre.

(Tak i nasz Bóg ma baczenie na wszystkie rzeczy wszechświata i nie odmawia swej uwagi, nie pozbawia go wyrozumiałości, łagodności i dobroci).

U Salwiana wyraźnie widzimy stopienie elementów stoickich z chrześcijańskimi. Jego *providentia divina* przekształciła się ze stoicko-panteistycznego myślenia w chrześcijańskie²¹. Spotykamy również u niego etykę stoicką zmodyfikowaną na sposób chrześcijański. Stoicy głoszą: dla istot rozumnych ma wartość tylko to, co jest zgodne z rozumem, a tym jest cnota, jedyna gwarantka szczęścia, jedyne dobro, tak jak jedynym złem jest nie-cnota²². Również Salwian (*De gub.* I, 7, 8) podkreśla, że apatia i cnota to jedyne szczęście i bogactwo mędrca. Swoją związek z filozofią stoicką zaświadcza także, gdy pisze o chorobie lub śmierci i gdy błahostką nazywa skazanie na więzienie lub zesłanie²³.

Ponadto autor daje ostrą odprawę epikureizmowi: „Szalone są idee epikurejczyków lub ludzi będących blisko epikureizmowi” (*De gub.* I, 5: „Epicurorum vel quorundam epicurantium deliramenta”). Epikurejczycy uważali, że nie ma opatrności Boskiej. Oczywiście bogowie są, ale nie zajmują się sprawami ludzkimi. Prowadzą błogie życie i nie troszczą się

¹⁹ Aratos z Soloj (ok. 310-ok. 245 p.n.e.), napisał dzieło *Fajnomena*, a hymn do Zeusa stanowi jego inwokację (proemium). Por. J. Rostropowicz, *Król i poeta, czyli o Fajnomenach Aratosa z Soloj*, Opole 1998.

²⁰ A. W. James, *The Zeus Hymns of Cleanthes and Aratus*, „Antichthon” 6 (1972), s. 28–38; A. Świderkówna, *Bogowie zeszli z Olimpu. Bóstwo i mit w greckiej literaturze okresu hellenistycznego*, Warszawa 1991, s. 98–103.

²¹ A. Schaefer, *Römer und Germanen bei Salvian*, Breslau 1930, s. 64.

²² T. Sinko, *Zarys...*, s. 53.

²³ *De gub.* I, 12: „dicentes scilicet etiam in catenis atque suppliciis beatum esse sapientem”.

o świat²⁴. Klemens Aleksandryjski²⁵ uważał, że filozofia epikurejska „usuwa opatrność i ubóstwa rozkosz” (πρόνοιαν ἀναιροῦσαν καὶ ἡδονὴν ἐκθιείζουσαν)²⁶.

Salwian stwierdza, że to wiarołomni chrześcijanie, a nie poganie, bluźnią przeciw Bogu. Ci drudzy popełniają mniejsze zło, gdyż wyszydzają imię Jowisza mówiąc, że to „człowiek zmarły” (*homo est mortuus*), a u chrześcijan jest to *deus vivus* (*De gub.* IV, 77). Według A. Mayera²⁷, Salwian, cytując powiedzenie „człowiek zmarły”, miał na myśli poglądy Euhemera²⁸ i jego zwolenników.

Na znajomość greckich filozofów Platona i Sokratesa wskazuje ponadto ekskurs, w którym Salwian stara się wyjaśnić, dlaczego barbarzyńcy zwyciężyli Rzymian. Karcąc wady chrześcijan wspomina o wspólności żon i dzieci. Nawiązuje przy tym do dzieła Platona pt. *Politeia* (*Państwo*)²⁹. Boleje, że w tej jednej sprawie, w której filozof dopuszcza bigamię, Rzymianie postępują według jego nauki, a w innych nie naśladują jego życia i poglądów (*De gub.* VII, 23).

Ponieważ Salwian platońską naukę o posiadaniu wspólnych żon i dzieci mylnie przypisuje Sokratesowi, zachodzi pytanie: czy Salwian znał język grecki i czy czytał dzieła filozofów helleńskich w oryginale. Otóż co do tego nie mamy pewności. Mayer³⁰ uważa bowiem, że Salwian prawdopodobnie nie uczył się ani języka greckiego, ani hebrajskiego. Nie możemy jednak wykluczyć, że posługiwał się też językiem greckim, gdyż pochodził z arystokratycznego rodu i mógł podobnie jak św. Ambroży zdobyć (przynajmniej bierną) znajomość języka greckiego poprzez kształcenie domowe. Z jego pism wynika, że orientował się w naukach filozofów greckich, zwłaszcza Pitagorasa, Platona i stoików. Swą wiedzę o filozofii helleńskiej mógł także

²⁴ Epikur żył w latach 341–ok. 270 p.n.e., otworzył własną szkołę w kilku miastach greckich. Zachowały się jego trzy listy. Myśl tę zawiera list pierwszy do Herodota. Por. A. Mayer, *Des Presbyters Salvianus von Massilia erhaltene Schriften*, München 1935, s. 43.

²⁵ Flavius Clemens (ok. 150–ok. 215 n.e.), pisarz chrześcijański, który usiłował pogodzić nową religię z kulturą grecką. Napisał m.in. *Protreptikos pros Hellenas* (*Zachętę dla Greków*) i *Stromateis* (*Kobierce* w ośmiu księgach). Por. T. Sinko, *Zarys...*, s. 401–404; J. Wojtczak, *Klemens Aleksandryński*, [w:] *Słownik pisarzy antycznych*, s. 271.

²⁶ Clemens, *Strom.* I 11, 50 (ed. I. Stählin, Leipzig 1906, s. 33). Zob. Klemens Aleksandryjski, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, t. 1, Warszawa 1994, s. 38.

²⁷ A. Mayer, *op. cit.*, s. 141.

²⁸ Euhemer, filozof grecki z początku III w. n.e. Wszystkich bogów olimpijskich uważał za ludzi, których czczono z powodu ich osobliwych zasług położonych wobec ludzkości. Por. T. Sinko, *Zarys...*, s. 12.

²⁹ Plat., *Rep.* V 2, 6–9.

³⁰ A. Mayer, *op. cit.*, s. 17; G. Sternberg, *Das Christentum des fünften Jahrhunderts im Spiegel der Schriften des Salvianus von Massilia*, [w:] *Theologische Studien und Kritiken*, Berlin 1909, s. 55.

przejąć pośrednio od Laktancjusza³¹. Jest też prawdopodobne, że na Salwiana wielki wpływ wywarły dzieła filozoficzne Marka Tulliusza Cyserona, który prezentował w nich grecką myśl filozoficzną³². Norden wręcz powiada, że w pismach Salwiana łatwo dają się rozpoznać dokładne studia nad rzymskim eklektykiem³³.

Reasumując, możemy powiedzieć, że Salwian to prawdziwy chrześcijanin, który stara się przekonać ludzi (współwyznawców), wątpiących w opatrzność Bożą, że są w błędzie, bo nawet poganie, którzy nie poznali jeszcze prawdziwego Boga, nie takie mieli wyobrażenie o swoim bogu. I tu Salwian wymienia poszczególnych filozofów greckich, o których była mowa wcześniej. Oczywiście, najbliższa była mu filozofia stoików. Salwian czerpie z etyki stoickiej, po pewnych drobnych modyfikacjach, wszystko, co zgodne jest z etyką chrześcijańską. Korzysta z ich głównych myśli, przyjmując, po pierwsze, że sama cnota wystarcza do szczęścia, a po drugie, iż sama mądrość jest bogactwem.

Do tego należy tylko dodać chrześcijańską ascezę i życie według niej, a wtedy człowiek będzie szczęśliwy. Z tym zastrzeżeniem, że dla Salwiana chrześcijańska asceza jest o stopień wyższa od rzymskiej cnoty, jak to ją rozumiała stoicka tradycja.

Gabriela WCISŁO

DER GRIECHISCHE SINN IN DEN SCHRIFTEN DES SALVIANUS VON MASSILIA

(Zusammenfassung)

Salvianus von Massilia der christliche Schriftsteller lebte im 5. Jahrhunderts. Er ist um 400 n. Ch. in Trier oder Köln geboren. Nach Abschluss seiner rhetorischen hat er auch noch juristische Bildung genossen. Nach der vor kurzer Dauer Ehe tritt Salvianus in den Asketenorden von Lerinum. Bald nach der empfangener Priesterweihe hat er die Einöde verlassen und das Presbyteramt in Massilia angetreten. In seinem Hauptwerk *De gubernatione Dei* sucht Salvianus gegenüber dem Zweifel an der göttlichen Vorsehung wegen des Unglücks, das über das Römerreich hereingebrochen ist, den Glauben an dieselbe theoretisch zu begründen. Er zeigt, dass schon die alten heidnischen Philosophen – Pythagoras, Plato, die Stoiker hatten Zeugnisse für die spezielle göttliche Vorsehung. Salvianus bewegt sich überhaupt sehr häufig in stoischen Gedankengängen. Bei ihm ist die *providentia divina* aus dem stoisch-pantheistischen Sinne in den christlichen umgebogen.

³¹ Już W. Zschimer, *Salvian und seine Schriften*, Halle 1875, s. 62, stwierdzał, że istnieje ścisły związek literacki między Salwianem a Laktancjuszem. U Salwiana spotykamy te same cytaty starszych łacińskich klasyków, co u Laktancjusza.

³² A. Schaefer, *op. cit.*, s. 65.

³³ E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, Bd. 2, Leipzig 1923, s. 585.